

DOĞU ANADOLU'DA MOĞOL VE TÜRKMEN DEVİRLERİNE AİT BAZI TARİHÎ YAPILAR HAKKINDA DÜŞÜNCELER

FARUK SÜMER

İnceleyeceğimiz eserlerin çoğu Van Gölü çevresinde bulunmaktadır. Fakat Orta Anadolu'dan bu yöreye doğru giderken şimdi Elazığ'a bağlı olan Harput'taki Saray Hatun Camii ile Pertek'teki Çelebi Bey Camiini ziyaret edeceğiz.

1. *Saray Hatun Câmii*. Bilindiği üzere Harput'ta pek çok câmi vardır. Evliya Çelebi bu câmileri sayarken *Sâre Hâtûn Câmii*ni de zikreder ve onun minaresiz bir câmi olduğunu söyler¹. *Ma'mûretül-Aziz* (şimdi Elazığ) *salnâmesi* ile A. Gabriel'in kitabında da câmiin adı aynı şekilde yazılmıştır². Zamanımızda kaleme alınmış diğer bazı eserlerde ise *Sara Hatun*³, *Sârâ Hatun* şekilleri görülür⁴.

Halka gelince, onlar câmii (her iki kelimeyi de kısa hece ile telaffuz ederek) "*Sara Hatun*" şeklinde söylüyorlar, câmiin *Uzun Hasan oğulları câmisi* adını taşıdığı da bildiriliyor ve: "*bu cami Uzun Hasan adlı padişahın oğulları tarafından yaptırılmıştır*" deniliyor⁵.

Bütün bunları kaydettikten sonra gerçeğin ne olduğunu ifade edelim. Türü şekillerde telaffuz edilen bu isim, Ak Koyunlu hükümdarı Hasan Han'ın yahut Uzun Hasan Bey'in annesinden gelmektedir. Fakat, Uzun Hasan Bey'in annesinin adı bunlardan hiç biri olmayıp *Saray*'dir⁶. Sâre,

¹ *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, III, s. 218.

² *Mamuretül-Aziz salnâmesi*, Mamuretül-Aziz, 1325 (1907), s. 170; A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, I, s. 259. Aynı salnâmede (gösterilen yer.) 1907 yılında Harput'ta minareli, minaresiz 32 câmi ve mescid'in olduğu bildiriliyor ve bunlar arasında Tepe Göz ve Ahi Mûsa câmilerinin adları dikkati çekiyor.

³ İ. Sunguroğlu, *Harput yollarında*, İstanbul, 1958, I, s. 285, 302.

⁴ N. Ardiçoğlu, *Harput tarihi*, İstanbul, 1964, s. 74; B. Darkot, *Harput*, İslâm Ansiklopedisi, V-1, s. 299.

⁵ 1965 ve 1972 yıllarında Harput'u ziyaretim de bana verilen sözlü bilgi budur. Yukarıda adları geçen *Harput yollarında* (I, s. 285-302) ve *Harput tarihi* (s. 74-75) adlı eserlerde de bk.

⁶ *Ebü Bekr-i Tihranî, Kitâb-i Diyârbekriyye*, yayımlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, s. 208-209, 252 ve diğer yerler.

bilindiği üzere, Hz. İbrahim'in zevcesinin adıdır. Fakat Sâre, okumuşlarca da, herhalde, nadiren konulan bir isimdir. Türkmenler'e gelince bu kelime onlarca hiç kullanılmamıştır. Buna karşılık Saray'ın kadınlara konulduğu biliniyor. Mesela Timur'un zevcelerinden biri *Sarây-Melik Hânım* (melikin sarayı) adını taşıdığı gibi,⁷ Kara Koyunlu İskender Bey'in kızlarından birinin de Şah *Sarây Begüm* adıyla tanındığını biliyoruz⁸.

Saray Hatun da Ak Koyunlu Kutlu Bey'in oğullarından Pir Ali Bey'in kızı ve Ak Koyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in yeğeni idi. Saray Hatun Osman Bey'in en büyük oğlu Ali Bey ile evlendirilmiştir. Bu İzdivaçdan da Hasan Bey, ağabeyi Cihangir ve diğer kardeşleri doğmuşlardır.

Saray Hatun siyasi zekâ sahibi ve iradesi kuvvetli bir hanım idi. Bununla ilgili olarak onun bir ara Harput'u idare ettiğini biliyoruz. Sonra oğlu Uzun Hasan Bey'in elçisi sıfatı ile Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza, Osmanlı hükümdarı II. Mehmed yani Fâtih ve Memlük sultanı Kayıt Bay ile görüşmüştür.

Harput'taki câmiin Saray Hatun'a ait olduğu muhakkaktır. Camiin, ikinci isim olarak "Uzun Hasan oğulları câmisi" adını da taşıması ve pâdişah Uzun Hasan'ın oğulları tarafından yaptırıldığının rivayet edilmesi, Saray Hatun'un bir ara Harput'u yönetmesi, Sâre, Sara, Saray adlı başka bir hanımın bilinmemesi bu hüküm için yeterli delillerdir⁹.

Câmiin, türlü zamanlarda birçok esaslı tamirât ve tadilat geçirdiği açıkça görülüyor. A. Gabriel Saray Hatun Câmii hakkında yukarıda adı geçen eserinde yeterli bilgi vermiştir¹⁰.

⁷ "Cenâb-i Belkîs-i suğrâ ve bânû-yı kübrâ Sarây Melik Hânım duhter-i pâdişâh-i sa'id Kazan Sultân" (Nizâmeddin-i Şâmi, *Zafernâme*, yayınlayan F. Tauer, Praha, 1937, s. 95); Şerefeddin Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, Tahran, yayınlayan M. Abbâsî, Tahran, 1336, I-II, türlü yerlerde. Timur'un övünerek küreken – güveyi lakabını taşıması buradan geliyor. Han kızı olduğu için *hanım* unvanını sadece Saray-Melik taşımakta, Timur'un diğer zevcele-ri ise "ağa" unvanı ile anılmakta idiler: Derâncâ Mehd-i a'lâ Sarây-Melik Hânım ve Tuman Âğarâ bâ-tamâmî-i âğayan be-Semer kand bâz gerdânid – Sahib Kırân (Timur) Mehd-i a'lâ Saray-Melik Hanım ile Tuman Ağa'yı ve diğer ağaların (= hatunların) hepsini Semerkand'a geri gönderdi (Ali-i Yezdî, I, s. 407-408). Böylece *hanım* unvanı, ülkemize İran yolu ile Türkistan'dan gelmiştir. Araştırmalarımıza göre, ilk defa hanım unvanını taşıyan Timur'un bu eşidir; fakat daha önce de taşınmış olabilir.

⁸ F. Sümer, *Kara Koyunlar*, TTK, Ankara, 1961, s. 143.

⁹ Saray Hatun'un ölüm tarihi hakkında bir kayda rastgelemedim. Vefatının 1465 yılından sonra olduğu tahmin edilebilir.

¹⁰ S. 259-260.

2. *Pertek'te Çelebi Bey Câmii*. Pertek şimdi Tunceli'ne bağlı bir ilçe merkezidir; Elazığ'ın kuzey doğusunda bulunur. Pertek'te eskiden kalma iki câmi vardır. Bunlardan biri Çelebi Bey Câmii adıyla anılır. Çelebi Bey câmii 976 (1569) veya 996 (1588) yılında yapılmıştır¹¹. Çelebi Bey ve babası Ali Bey hakkında bilgi yoktur. Fakat bu beylerin mensup oldukları Koca Hacılı oymağının hüviyeti tesbit edilebiliyor. Koca Hacılı, Ak Koyunlu boylarından biridir. Bu boyun hepsi veya önemli bir kısmı, İran'a göçmeyen ve *Bozulus* adını taşıyan Ak Koyunlu oymakları arasında kalmıştır¹². Fakat, Koca Hacılı beylerinin neden dolayı Pertek'te oturdukları bilinmiyor. Çünkü, Pertek, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, yurtluk ve ocaklık şeklinde, Çemişkezek hânedanından bir kolun idaresinde idi¹³.

3. *Ahlat ve Kara Koyunlular*. Görenlerin tasdik edecekleri gibi, Ahlat, Van Gölü'nün en güzel gülüdür. O, tarihte kendisini mutlaka elde etmek ihtirasını uyandıran eşsiz bir güzelliğe sahipti. Bundan dolayı hânedanlar birbirinin kollarından çekerek Ahlat'a sahip olmuşlardır. Ancak tek bir hânedan bu müstesna geline sahip olamamıştır. Bu hânedan da Kara Koyunlular'dır. Böylece Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey'in türbe ve zâviyesinin Ahlat'da bulunduğu dâir bir âlimimizin sözlerinin artık hiçbir değeri kalmamış bulunuyor¹⁴. Esasen Kara Yusuf Bey'in zâviye ve mezarının Erciş'de olduğunu biliyoruz¹⁵. Hatta Kara Yusuf'un 1420 yılındaki vefatından birkaç ay sonra Timur'un oğlu Şahruh'un askerleri merak sâiki ile onun Erciş'teki mezarını açmışlar ve Kara Yusuf'un, söylenildiği gibi, Uzun boylu, geniş gövdeli bir insan olduğunu görmüşlerdir¹⁶. Kara Yusuf'un Erciş'teki zâviyesinden, 1471 yılında Tebriz'e giden Memlük elçisi İbn Âcâ kısaca söz eder. O, misafir kaldığı Yusuf Bey'in zâviyesinin (hânikâh) pek sağlam yapılmış bir bina olduğunu söyler¹⁷.

Bilindiği üzere Ahlat'taki türbelerden biri de Erzen Hatun türbesi idi. Bu türbenin de Kara Koyunlular'a ait olduğu ifade edilmiştir¹⁸.

¹¹ A. Gabriel, aynı eser, s. 260-261. Adı geçen müellif eserinde bu câmin de güzel bir tanıtmasını yapmıştır. Ona göre Çelebi Bey Câmii kare bir iç mekân ile üzerinde yarım kemerlere oturmuş bir kubbesi, üç aralıklı revakı ve üstüvani minaresi olan bir yapıdır.

¹² F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1980, s. 177.

¹³ Şeref Han, *Şerefname*, Kahire, 1930, s. 224-225; F. Sümer, *Saltuklular, Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1971, III, s. 426 ve devamı.

¹⁴ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri*, İstanbul, 1973, s. 123.

¹⁵ Kara Koyunlular, s. 112, 115.

¹⁶ Gösterilen yer.

¹⁷ Kara Koyunlular, gösterilen yer.

¹⁸ O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984, s. 198.

Merhum Abdurrahim Şerif, Erzen Hatun'un türbesindeki tarihi 707 (= 1307-1308)¹⁹, Albert Gabriel (daha doğrusu J. Sauvaget) 799 (= 1396-1397) olarak göstermişlerdir²⁰. Bunlardan hangisi doğru dur? Bana göre bir tahminde bile bulunulamaz. Şâyet bunlardan 799 (=1396-1397) tarihi doğru ise şehir, ya bu esnada Âdilcevez hakimi olan Hakan'ın elindedir²¹, yahut Bitlis hakiminin vâlisi tarafından idare edilmektedir. Mamafih bu husus ne olursa olsun Erzen Hatun'un bir Türk kadını olması muhtemeldir. Çünkü, coğrafi isimler şahıs adı olarak daha çok veya münhasıran Türkler tarafından taşınmıştır. Erzen, bilindiği üzere, evvelce Siirt-Silvan arasında bulunan önemli bir şehirdi²². Öte yandan kadınlarca içtimâî eserler meydana getirilmesi ve yine onlarca ve onlar için türbeler yapılmasının Türkler arasında çok daha yaygın bir gelenek olduğunu biliyoruz.

4. *Usta Şakirt Kümbeti*. Ahlat'ı terk etmek, tasdik edileceği üzere, pek kolay değildir. İşte Usta Şakirt Kümbeti, bir mücevher kutusundan belki daha güzel... Usta Şakirt'e Ulu Kümbet denildiğini de biliyoruz; kitâbesi yoktur. A. Gabriel bu türbenin XIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında inşa edilmiş olduğunu tahmin ediyor²³. 1340 yılında İlhanlı devletinin idaresini tamamiyle eline geçiren Çoban Bey'in torunu Küçük Şeyh Hasan, 1342 yılında Tebriz'de bir mescid yaptırmış ve bu mescid "*Ustâd u Şâgird*" adıyla anılmıştır²⁴. Bu tarihte Ahlat'ın da Küçük Şeyh Hasan'ın hakimiyeti altında bulunduğunu biliyoruz. Buna göre, Ahlat'taki türbe ile Tebriz'deki câmiin aynı şahıs veya şahıslar tarafından yapıldığı kesin olarak söylenebilir. "*Ustâd u Şâgird*" Usta ve Talebesi (çırağı) demektir. Tasdik edileceği üzere bu, şahısları ayrı ayrı ifade edebilecek isimlerden ve lakablardan değildir. Yani Ustad u Şâgird, yahut Usta Şâkirt aynı veya farklı zamanlarda, farklı şahıslara konulabilecek isim ve lakablardan sayılmaz.

¹⁹ Ahlat kitâbeleri, İstanbul, 1932, s. 91.

²⁰ Aynı eser, s. 249.

²¹ Hakan 789 (1389) tarihinde Âdilcevez hakimi idi. Timur aynı yılda katına gelen Hakan'a Ahlat ve yöresini vermişti (F. Sümer, Ahlat şehri ve Ahlatşahlar, s. 462). Hakan'ın kim olduğu bilinemediği gibi, âkibeti üzerinde de bilgi yoktur. Onun Celayirler'in son Ahlat, sonra Âdilcevez vâlisi Hızır Şah'ın oğlu veya başka bir yakın akrabası olması muhtemeldir.

²² *Erzen* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 337-338.

²³ Aynı eser, s. 244.

²⁴ Bu mescid hakkında: H. Kerbalâ-i Tebrizi, *Ravzatü'l-cinân*, yayınlayan C.S. el-Korraî, Tahran, 1965, s. 339, 567; A. Kâreng, *Âsâr-i Bâstani-i Âzerbâyecân*, Asâr u Ebne-i Tarihi-i Şehristan-i Tebriz, Tebriz, 1351, I, s. 232-236.

Bu sebeble Ahlat'daki Usta Şakirt kümbetinin 1342 yılına çok yakın bir tarihte yapılmış olduğundan asla şüphe edilmez.

5. *Bayındır Bey*. Ahlat'ı arkada bırakmadan Bayındır Bey'in muhteşem türbesini de görmeden edemeyiz. Ona bakarken Bayındır Bey'in Ahlat'ı 1472 de altı aylık bir kuşatmadan sonra Bitlis hâkimlerinin vâlisinden aldığı hatırlamamak mümkün değildir. Bayındır Bey'in türbesinin Ahlat'ta görülmesinin sebebi budur. O, muktedir bir kumandan olduğu için kendisine *koç* unvanı verilmiştir. Bayındır Bey'in babası Rüstem Bey'dir. Fakat bu Rüstem Bey, sanılmış olduğu gibi²⁵, 1492-1497 yılları arasında Ak Koyunlu devletinin hükümdarlık makamında bulunmuş olan Maksud Bey oğlu Rüstem Bey değildir. Koç Bayındır Bey'in babası Rüstem Bey, Murad Bey'in, Murad Bey de Ak Koyunlu devletinin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in oğludur²⁶.

6. *Koç Heykelleri Moğol Devrinde, XIV. Yüzyılda Ortaya Çıkmıştır.*

Ahlat'tan istemeye istemeye ayrılıp Âdilcevaz'a geliyor ve Celayirler'in Ahlat vâlisi Emir Celâleddin Hızır Şah'ın kabrini ziyaret ediyoruz. Hızır Şah 1360 yılında Ahlat vâlisi idi²⁷. Mezarındaki kitâbe Hızır Şah'ın 1384 yılında vefat ettiğini gösteriyor. Mezarı da Ahlat'ta değil. Âdilcevaz da bulunuyor. Bunlar Hızır Şah'ın Ahlat'ı Bitlis hâkimlerine kaptırıp Âdilcevaz'a çekildiği ihtimaline yer verdiriyor. Hatta mezar kitâbesindeki “eş-şehid, el-mazlûm” sözleri, onun Bitlis hâkimleri ile yaptığı bir karşılaşmada yenilip şehid düştüğünü de akla getiriyor²⁸. Bu husus ne olursa olsun Hızır Şah'ın *koç* unvan veya lakabını taşıması, ilgi çekicidir. Gerçekten Celayir hükümdarı Sultan Üveys (ölümü: 1374), Celayir hânedanının can düşmanı Çobanlılar'dan Melik Eşref'in oğlu Timurtaş'ı kendisine teslim etmesinden pek memnun kalarak Hızır Şah'a *koç* unvan veya lakabını vermişti²⁹. Nitekim bu unvan mezartaşında da yazılmıştır³⁰. Yine bu devrin emirlerinden ve Çobanlı hânedanına mensup *Koç Hüseyin*'i de tanıyoruz.

²⁵ A. Şerif, aynı eser, s. 77; Gabriel, aynı eser, s. 350.

²⁶ F. Sümer, Ahlat şehri, s. 469.

²⁷ Aynı makale, s. 461.

²⁸ “Bu kutlu kabir rahmetli, yarlığanmış, zulüm görerek şehit olmuş, yüce Tanrının rahmetine ve gufranına muhtaç Türk (?) Küçük (?) Sardu'nun (?) oğlu Emir Celaleddin Koç Hızır Şah Beg'indir. Kendisi 786 yılında, Muharrem ayının 15'inde ölmüştür” (A. Şerif, Ahlat kitâbeleri, s. 65). Maalessif bu kitâbenin iyi çekilmiş bir fotoğrafını elde etmek mümkün olmadı.

²⁹ F. Sümer, Ahlat şehri, s. 461.

³⁰ 28. haşiyeye bk.

Ahlat'ı fetheden Ak Koyunlu hânedanından Bayındır Bey'e de "Koç Bayındır Beg" denildiği yukarıda görülmüştü. Bu misaller "koç" sözünün bir kahramanlık unvanı olduğunu açıkça gösteriyor. Yani kahramanlık gösterenlere "koç" denilmiştir. Dilimizde "koç yiğit" sözünün genç kahraman manasında kullanılması ve hatta koç'un tek başına yiğit, kahraman manasına gelmesi bu hususla ilgilidir. XI. yüzyılda koç'un mecazî bir mana taşımadığı anlaşılıyor. Bu unvanı taşıyanlardan, hiç olmazsa bir çoğunun mezartaşlarının koç şeklinde yapılması pek tabiidir. Hızır Şah'a koç unvanını veren Celayir hükümdarı Üveys'in de mezar taşının arslan şeklinde olduğunu biliyoruz³¹.

7. *Erciş Kara Koyunlular'ın Yurdu*. Erciş, Osmanlı devrinden önce Van Gölü çevresinde Ahlat'dan sonra gelen ikinci büyük şehir idi. Bundan dolayı Van Gölü'ne çok defa Erciş Gölü de denilmiştir. Kara Koyunlu oymağının Doğu Anadolu'daki asil yurdu işte bu Erciş şehri ve yöresidir. Fakat şehirde pek sağlam yapıldığı bildirilen Kara Yusuf Bey'in zaviyesi bize kadar gelmemiştir. Van gölü çevresinde vakit vakit vukubulan şiddetli yersarsıntılar ile başta Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın yaptığı korkunç tahribler bunun başlıca sebepleri arasında yer alırlar. Erciş'ten Van'a gitmeden önce kasaba yakınındaki bir kümbete dair görüşümüzü ifade edelim.

Van yolu üzerinde bulunan bu kümbetin 863 (= 1458-1459) tarihli olan kitâbesi evvelce eksik ve yanlış okunduğu gibi, oradaki Yar Ali ismine bakılarak kümbetin Kara Koyunlu İskender Bey'in oğlu Yar Ali ile kardeşlerine ait olduğu ileri sürülmüştü³². Fakat İskender Bey'in oğlu Yar Ali, uzaklarda, Horasan'da yani Çağatay ülkesinde, 1449 da, bu kitâbenin yazılmasından 9 yıl önce öldürülmüştü³³. Adı geçen kümbetin kitâbesi sonra daha doğru bir şekilde okunmuştur. Bu kitâbede Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah devrinde rahmetli Emîr Devletyâr'ın oğlu büyük Emîr Rüstem'in, kardeşleri ve akrabası Emîr Yar Ali, Şah..., Şah... ve Şah Ali ile vâlide Kadem Paşa Hâtun'un mezarları üzerine kubbe yani kümbet yaptırdığı anlatılmaktadır³⁴.

³¹ A. Kareng, aynı eser., s. 630-632. Safevî ve daha sonraki devirlerde İran'ı ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, mezarlıklardaki koç ve aslan taşı mezarların kahramanlara ait olduğunu yazarlar. Ancak o devre ait vekâyinâmelerde isim veya unvan olarak koç ve arslan kelimesine nadiren rast geliyor.

³² A. Şerif, aynı eser, s. 27.

³³ *Kara Koyunlular*, s. 132, 133, 143.

³⁴ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Karakoyunlu kümbetleri*, Yıllık araştırmalar dergisi, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1957, I, s. 105.

Bu kitâbedeki Devletyâr oğlu Emîr Rüstem muhtemel olarak, 1458-59 tarihinde Erciş hakimi ve valisi idi. Kendisi Kara Koyunlu hânedanına mensup değildir. Fakat Kara Koyunlu devleti beylerindedir. Anne Kadem Paşa Hatun'a gelince, bu adda Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey'in bir hanımı vardı. Kadem Paşa Hatun, en gözde zevce olarak, Yusuf Bey, 1420 de Çağatay hükümdarı Şahruh'la karşılaşmak üzere, Tebriz'den hareket ettiğinde ona refakat etmişti³⁵. Ancak kitâbede adı geçen Kadem Paşa Hatun, pek muhtemel olarak, başka bir kadındır. İkinci, fakat çok zayıf ihtimal ise şudur: Kadem Paşa, Yusuf Bey'in ölümünden sonra Devletyâr ile evlenmiş ve ondan Rüstem ve diğer oğulları doğmuştur. Gerçekten bu adda (yani Devletyâr) Kara Yusuf ile çağdaş bir Gelayir emîri vardı³⁶. Fakat bu, bana göre, kabul edilemeyecek derecede zayıf bir ihtimaldir.

8. *Van Ulu Câmii*. Van Ulu Câmii üzerinde yapılan bir araştırmada bu câmie bir Kara Koyunlu eseri olarak bakılmış ve bu câmiin Kara Yusuf zamanında, 1389-1400 yılları arasında yapıldığı ifade edilmiştir³⁷. Fakat vekayinâmelerdeki haberler bu görüşü, maalesef, doğrulamıyor. Başta Timur adına yazılmış Zafernâmeler olmak üzere bütün kaynaklarda şehrin 787 (= 1385) yılında Hakkâri hâkimi İzzeddîn Şîr'in elinde bulunduğu açıkça ifade edilmektedir³⁸. Hatta adı geçen İzzeddîn Şîr aynı yılda Van kalesini Timur'a karşı müdafaaya girişmiş ise de dayanamayacağını anlayıp onun katına giderek "kusurunu bağışlattığı" gibi, ülkesinin kendisine tevcih edildiğini gösteren al damgalı bir yarlığ da almıştı³⁹. Esasen bu hânedana İlhanlılar'dan da Uygur yazısı ile "mülknâmeler" verildiği biliniyor⁴⁰. İzzeddin Şîr, Timur'un ölümünden sonra ülkesine dönen Kara Koyunlu beyi Kara Yusuf'a karşı gelmiş ise de yenilip onun tâbileri arasında yer almıştır. Fakat ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melik Muhammed, Bitlis hakimi Emîr Şemseddin ile birlikte Timur'un oğlu Şahruh'u metbu tanıdıklarından Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf oğlu İskender Bey tarafından hayatlarına son verilmiş ve Van şehri ile bölgesi 1425 yılında Kara Koyunlular'ın idaresine geçmiştir⁴¹. Bu tarihten önce her-

³⁵ *Kara Koyunlular*, s. 110, 111.

³⁶ Aynı eser, s. 52, 64.

³⁷ O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984, s. 197.

³⁸ Nizameddin-i Şâmî, *Zafernâme*, s. 103-104; Şerefeddin Ali-i Yazdî, *Zafernâme*, I, s. 305-307; *Colophons of Armenians manuscripts, 1301-1480*, Cambridge, Massachusetts, 1969, s. 110, 116, 128.

³⁹ Gösterilen yerler.

⁴⁰ Şeref Han, aynı eser, s. 128-129.

⁴¹ *Colophons*, s. 165, 167, 171, 173-174; *Kara Koyunlular*, s. 125, 126, 127.

hangi bir zamanda Van'ın Kara Koyunlular ve hatta muhtemelen Moğollar tarafından doğrudan doğruya idaresi söz konusu değildir. Esasen Van XIV. yüzyılda sadece bir kale olarak tanınmaktadır⁴².

9. *Halîme Hatun Kümbeti*. Gevaş, bilindiği gibi, Van'ın güney batısına düşen ve gölün kıyısında bulunan bir kasabadır. Burada, yine bilindiği üzere, Halîme Hatun kümbeti vardır. Bu kümbetin kitâbesi yayınlanmıştır⁴³. Fakat bunda eksiklik ve okuma hataları görülmektedir.

Bu kitâbeye göre Seyyid Abdulmelik İzzeddin 760 Muharreminde (Ocak 1358) bu türbeyi Halîme Hatun için yaptırmıştır. XIV. yüzyılın ortalarına doğru Hakkâri hakimi Esededdin oğlu İmâdeddin Mücellâ idi. Onun amcalarından birinin de İzzeddin Şîr adını taşıdığı bilinmektedir⁴⁴.

Halîme Hatun kümbetinin de Kara Koyunlular'a ait olabileceği bildiriliyor⁴⁵. Fakat Gevaş yöresinde XIV. yüzyılda söylendiği gibi, ne bir Celayir hakimiyetinden ve ne de Kara Koyunlu yerleşmesinden söz etmek mümkündür. Bu sebeble Halîme Hatun kümbetinin Celayirler ve Kara Koyunlular ile hiç bir ilgisi yoktur.

10. *Hasan Keyf'deki Zeynel Bey Türbesi*. Şimdi küçük bir yerleşim merkezi olan Diyarbakır Cizre arasındaki Hasan Keyf'in Ortaçağlarda Hısn Keyfa adıyla anılan büyük bir şehir olduğunu biliyoruz⁴⁶. İşte bu şehirde bulunan bir kümbetin, üzerindeki kitâbeye dayanılarak, Ak Koyunlu devletinin büyük hükümdarı Uzun Hasan Bey'in oğullarından Zeynel Bey'e ait olduğu ifade edilmiştir⁴⁷.

Fakat bu iddia kesin olarak doğru değildir. Çünkü vekâyinamelere göre, Hısn Keyfa'yı 866 (1461-62) yılında Eyyubiler'den alan Uzun Hasan Bey, şehrin idaresini en büyük oğlu Halil'e vermişti⁴⁸. Hasan Bey'in küçük oğullarından sayılan Zeynel Bey'e gelince, O 1466 yılında İran'daki Kirman eyaleti valiliğine tayin edilmiştir.⁴⁹ Zeynel Mirza sonra 1473 yılın-

⁴² "Van ve Vestan: ez iklim-i cehârumest. Ve Van kal'aist. Ve Vestan şehr-i buzurg bûde ve eknûn şehri vasatest —"Van ve Vestan dördüncü iklimdedir. Van bir kaledir. Vestan büyük bir şehir idi, şimdi orta derecede bir şehirdir" (Hamdullah-ı Müstevfi, *Nüzhetul-kulûb*, yayınlayan G. Le Strange, Leyden, 1913, s. 102).

⁴³ O. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu kümbetleri*, s. 106.

⁴⁴ el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-muštalahiş-şerîf*, Kahire, 1332, s. 38.

⁴⁵ A. Aslanapa, *Doğu Anadolu'da Karakoyunlu kümbetleri*, s. 107; aynı müellif, Türk sanatı, s. 198.

⁴⁶ *Hısn Keyfa* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, V-I, s. 452-454.

⁴⁷ A. Gabriel, aynı eser, s. 80-81; O. Aslanapa, s. 200.

⁴⁸ Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-i Diyarbekriyye*, II, s. 366-367.

⁴⁹ Aynı eser, II, s. 531, 534, 547.

daki Otluk Beli (Başkend) savaşına Kirman valisi olarak katılmış ve savaşta öldürülüp başı Fatih'e götürülmüştür⁵⁰. Zeynel Bey'in cesedinin geri alındığına dair bir haber de yoktur⁵¹. Geri alınmış olduğunu bir an için farzetsek bile, Hasan Keyf de değil, Tebriz, Diyarbakır gibi başka bir şehirde defnedilmesi beklenirdi. Çünkü, Zeynel Bey'in Hasan Keyf ile hiç bir ilgisi yoktur; ölümü esnasında oranın vâlisi yine ağabeyi Halil Mirza idi⁵².

Diğer taraftan Türbedeki kitâbe de aynen şöyledir:

1) *Hâzihi ravzatus-sultani's-sa'îd ve'l hakâmi's-şehîd*

2) *Zeynel Beg İbnu's-Sultân Hasan Bahâdur Hân etâba'llahu şerâhu*

TERCÜMESİ

“Bu, Sultan Hasan Bahadır'ın oğlu uğurlu sultan ve şehid hakan Zeynel Beg'in türbesidir. Tanrı onun toprağını hoş kılsın”⁵³.

Anlaşılabacağı üzere muhtevası, kitâbenin çok sonra yazıldığını açıkça gösteriyor. Bu sıfatla yazılış tarihi de yoktur. Esasen olamazdı. Çünkü, aynı şehirde bulunan Şeyh Abdullah'ın zâviyesindeki bir tamir kitâbesi Hasan Keyf'in 878 (1474) tarihinde de Uzun Hasan Bey'in en büyük oğlu Halil Mirza'nın tasarrufunda olduğunu açıkça gösteriyor⁵⁴.

⁵⁰ Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i âl-i Osman*, yayınlayan Çiftçioğlu N. Atsız, İstanbul, 1949, s. 224; İbn Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, yayınlayan Ş. Turan, TTK, Ankara, 1957, s. 339, 346, 355, 358.

⁵¹ İbn Kemal, Zeynel Bey'in cesedinin kurda kuşa yem olduğunu yazıyor (s. 356).

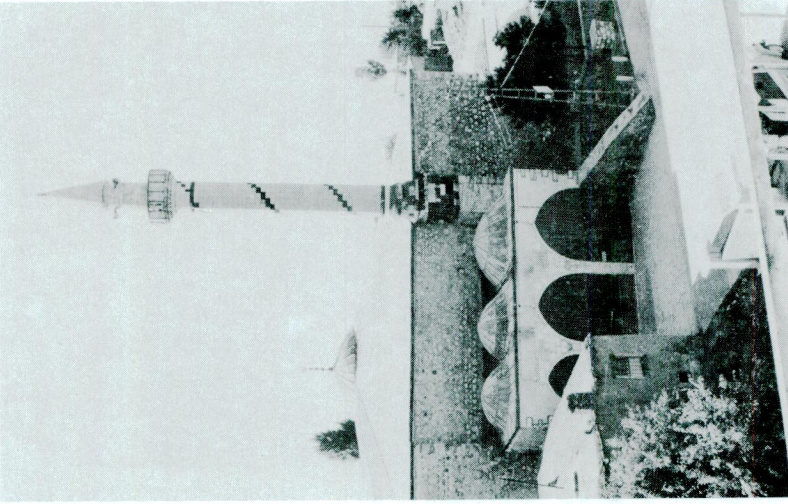
⁵² “Emere bi-tecdîdi hazîhi imâreti'l-mubâreketi takarruban ile'rrahmânir-rahîm Es-Sultân Halil ibnü Hasan ibni 'Ali'bnî 'Uşmân. Hatem' Allahu bis-sâlihâti a'mâlehüm fı zî'l-hicreti seneti semâniyeti ve seb'ine ve semâni mie'ti'l-hicret'in-nebeviyye”.

TERCÜMESİ

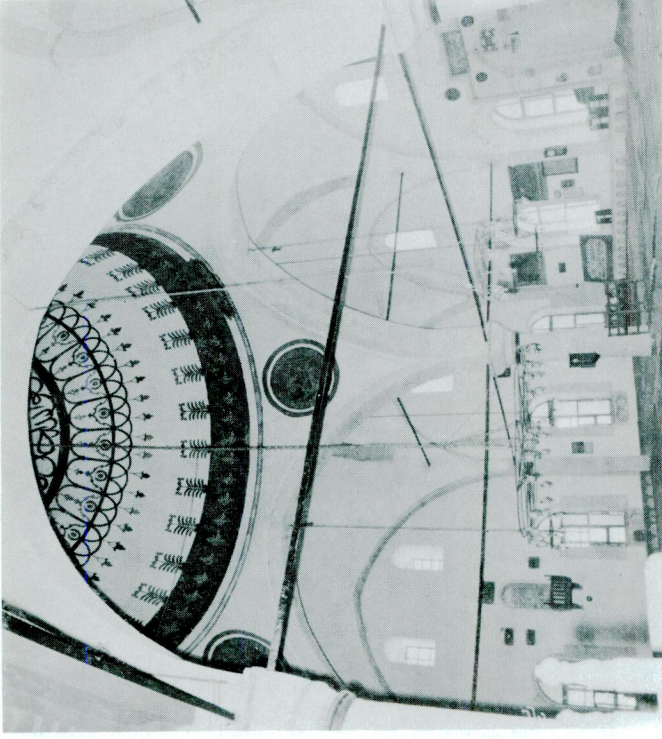
“Osman oğlu Ali oğlu Hasan oğlu Sultan Halil-Tanrı onların işlerini hayırla sona erdirmiş-Bağışlayıcı'ya ve Yarlıgayıcı'ya yakın olmak için bu kutlu yapının onarılmasını, Nebi'nin hicretinin 878. yılının Zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1474), buyurdu” (A. Gabriel, aynı eser, s. 309, nr. 35).

⁵³ A. Gabriel, aynı eser, s. 309, nr. 36.

⁵⁴ 52 numaralı haşiyeye bk.

Res. 1 — Harput'ta Saray Hatun Câmii

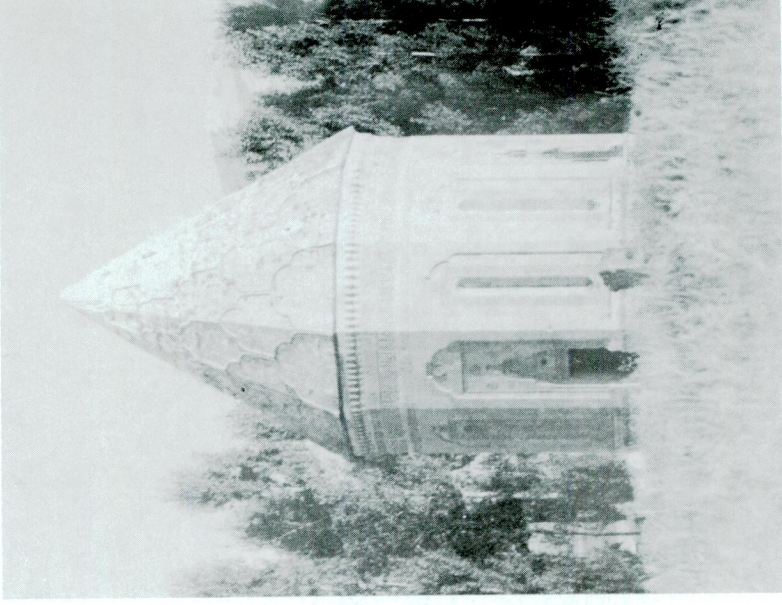
Res. 2 — Saray Hatun Câmii'nin iç görünüşü

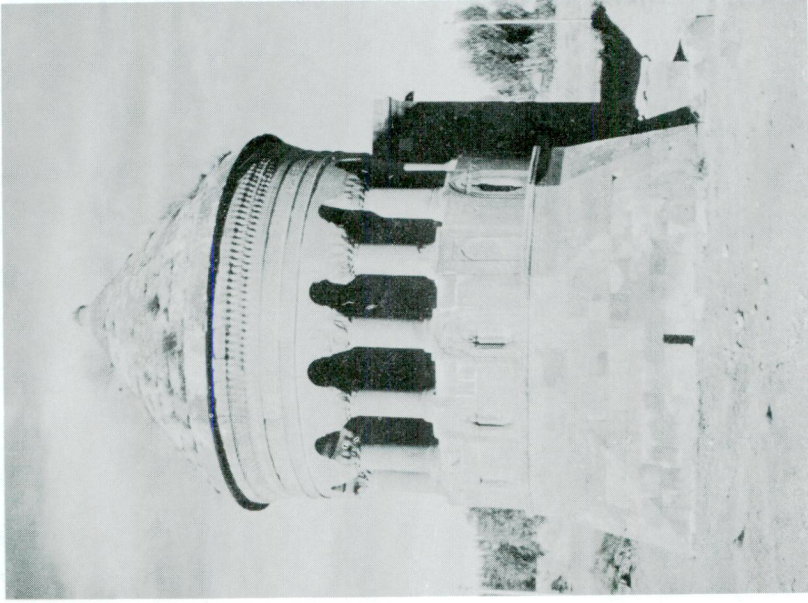
Res. 3 – Ahlat Şehri

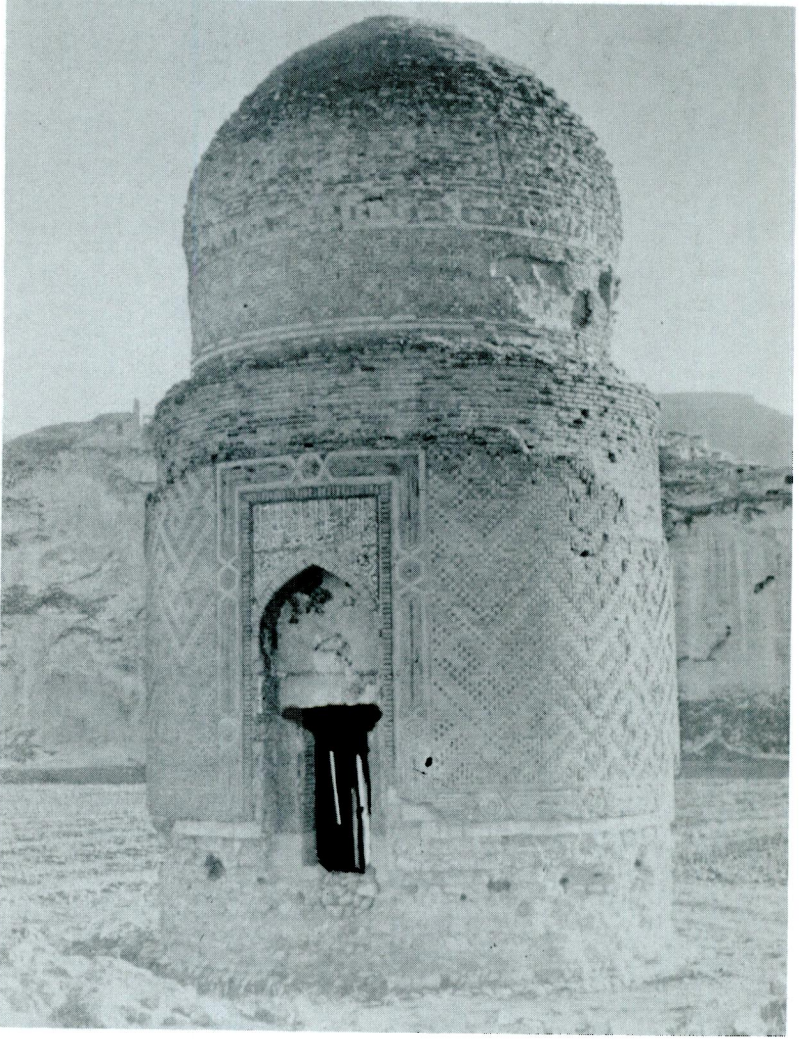
Res. 4 – Usta Şakird Kümbeti (Ahlat)

Res. 6 — Gevaş'ta Halime Hatun Kümbedi

Res. 5 — Bayındır Bey'in Türbesi (Ahlak)

Res. 7 – Hasan Keyf'de Uzun Hasan Bey oğlu Zeynel Bey'e izafe edilen türbe